

ЕВОЛЮЦІЯ ФІНАНСОВО-ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ БЕЗГОТІВКОВИХ РОЗРАХУНКІВ

У статті досліджено фінансово-правовий інститут грошового обігу, доведено, що цей інститут об'єктивно не можна виокремити від галузі фінансового права, здійснено порівняльне дослідження особливостей генезису фінансово-правового регулювання безготівкових розрахунків, висвітлено розрахункові правовідносини як елемент грошової системи країни та безготівкові розрахункові відносини згідно з доктриною радянського фінансового права.

Ключові слова: грошовий обіг, переказ, гроші, фінансова діяльність, платіжна система, безготівкові розрахунки, банкноти, монети.

Для виявлення фінансово-правової суті безготівкових розрахунків необхідно послідовно розглянути у взаємозв'язку суть грошових знаків і розрахункових правовідносин, що формуються в процесі їх обігу. Невипадково, однією з центральних особливостей грошей є те, що вони знаходяться в постійному русі. Як економічна категорія, гроші є засобом вираження вартості товарів, мірою вартості, загальним еквівалентом безлічі вартостей товарів. При цьому, як правило, відзначається, що суть грошей проявляється через їх функції. Тому для виявлення основних якісних особливостей грошей як фінансової категорії і видається необхідним аналіз вищезгаданих функцій.

Мета статті – висвітлити розвиток інституту безготівкових розрахунків у науці та практиці фінансового права.

У вітчизняній юридичній науці до правових проблем організації і функціонування національної грошової і платіжної систем, а рівно правовій природі грошей і грошового обігу традиційно не приділялося достатньої уваги. В дореволюційний період ці питання висвітлювалися в окремих працях С.І. Іловайського, В.А. Лебедева, І.Х. Озерова, М.М. Туган-Барановського, І.І. Янжула (але тільки щодо готівкового грошового обігу, монетної справи і паперових грошей). При цьому їх дослідження хоч і проводилися у межах єдиної фінансової науки, носили яскраво виражений економічний характер. У сучасний період ці питання досліджують Є.О. Алісов, Л.К. Воронова, М.П. Кучерявенко, А.О. Монаєнко, О.П. Орлюк, Н.Ю. Пришва, Т.А. Латковська та ін.

Відмітимо, що в економічній науці з позиції вивчення грошей як економічної категорії не виникає особливих розбіжностей. Абсолютна більшість авторів визнає визначальними чотири економічні властивості грошей [10, с. 10]. По-перше, вважається, що гроші виступають мірилом вартості всіх товарів – розмір вартості

товарів визначається в результаті прирівнювання їх до певної кількості грошей. Основою сумірності є вартість, що "знаходиться в товарах, витрати суспільно необхідної праці на їх виробництво, втіленням якого є гроші" [2, с. 9]. Вартість обміну товару, виражена в грошах, визначає його ціну. По-друге, гроші є засобом обігу. Суть вказаної категорії можна висвітлити у вигляді відомої формули "товар – гроші – товар", з якої виходить, що гроші відіграють роль посередника внаслідок того, що продаж того або іншого товару дає змогу на виручену суму купувати інший товар. Отже, гроші втілюються в матеріальні знаки вартості і, будучи загальним еквівалентом, дають змогу здійснювати обмін товарів, оскільки приймаються кожним продавцем [6, с. 6]. По-третє, у сучасному світі гроші виступають засобом накопичення. Визначальною обставиною слугить можливість збереження цінностей у вигляді грошей внаслідок того, що останні мають найвищу міру ліквідності, вони можуть бути використані для платежу й мають фіксовану номінальну вартість [1, с. 10]. Таким чином, гроші, що тимчасово вилучаються із обігу, виконують функцію накопичення. По-четверте, гроші – це універсальний засіб платежу. Подібна функція грошей проявляється, наприклад, у момент фактичного продажу товару, коли потенційний покупець не має готівки, внаслідок чого вимушений здійснювати купівлю-продаж указаних товарів у кредит. Так, при використанні грошей з метою погашення боргового зобов'язання вони виконують функцію засобу платежу.

При цьому необхідно підкреслити, що офіційного визначення поняття "гроші" або "грошові знаки" чинне законодавство України не містить. В економічній науці під грошима, як правило, розуміється будь-який вид майна, який може використовуватися як засіб обігу й засіб платежу. Гроші – це засіб оплати товарів і послуг, засіб виміру вартості й засіб збереження накопичення вартості або загально визнаний засіб платежу, який приймається в обмін на товари й послуги, а також

при сплаті боргів. Платежі на території України здійснюються шляхом готівкових і безготівкових розрахунків, тим самим визнаючи безготівкові гроші грошовим платежем. Нині гроші (банкноти й монети), з точки зору макроекономіки, є лише символами, що означають товарні взаємобміни. У цьому полягає генезис історії еволюції грошових знаків.

Є.О. Алісов вважає, що фінансово-правовий інститут грошового обігу об'єктивно не можна відокремити від галузі фінансового права через: 1) зумовленість утворення фінансово-правового інституту фінансовими інтересами держави й суспільства, що знаходять свій прояв у суспільних відносинах, які становлять предмет регулювання галузі фінансового права й поза реалізацією яких він утрачає вслякий сенс; 2) використання для регулювання суспільних відносин, які становлять предмет розглядуваного інституту фінансово-правового методу; 3) системне поєднання суспільних відносин, які становлять предмети правового регулювання окремих фінансово-правових інститутів, фінансово-правового методу регулювання, цілей та принципів такого регулювання утворює та впроваджує цілісний правовий режим фінансових відносин [2, с. 29].

Є.О. Алісов визначає фінансово-правовий інститут грошового обігу як складову частину фінансово-правової галузі, що являє собою певну сукупність взаємопов'язаних фінансово-правових норм, які регулюють суспільні відносини, що пов'язані з організацією функціонування безперервного руху грошей у різних формах їх матеріального буття, з одного боку, та у відповідних сферах, секторах, площинах і каналах руху в економіці – з іншого [2, с. 41].

Далі для виявлення суті сучасних розрахункових відносин, що здійснюються у безготівковій формі, уявляється необхідним звернутися до порівняльного дослідження особливостей генезису фінансово-правового регулювання безготівкових розрахунків з метою виявлення спадкоємності різних форм розрахунків і закономірностей їх правової еволюції до сучасного стану. При цьому, в першу чергу, відмітимо, що ще в доктрині радянського фінансового права справедливо звертали увагу на наявність подальшої закономірності. Як відмічав Л.М. Коган, правові особливості розрахунків підприємств і організацій між собою пов'язані за характером тих зобов'язань, які реалізуються в розрахункових операціях. Наприклад, правове регулювання розрахунків за виконання цивільно-правових договорів відрізняється від розрахунків за платежами до бюджету або по оплаті праці [4, с. 89]. Однак, для всіх розрахункових відносин характерна наявність фінансово-правового регулювання, адже платежі здійснюються через банки, які, будучи одним з суб'єктів цих відносин, організовують і здійснюють розрахунки, контролюють законність здійснення розрахункових операцій. Будучи за своїм змістом похідними від раніше

виниклих цивільно-правових та інших зобов'язань, розрахункові відносини за участю банків виступають як відносно самостійна сукупність суспільних відносин, що врегульовані нормами фінансового права. У конкретних розрахункових відносинах ці норми можуть поєднуватися з нормами інших галузей права залежно від характеру зобов'язань, що реалізуються за допомогою розрахунків.

Крім того, необхідно враховувати, що й у дореволюційний період, і за радянських часів безготівкові розрахунки регулювалися не нормами цивільного права, а банківськими інструкціями і правилами.

У радянському фінансовому праві розрахункові правовідносини розглядалися як елемент грошової системи країни. При цьому в радянський період розвитку регулювання безготівкових розрахунків найважливішим фінансово-правовим актом у цій сфері були Основні положення про розрахунки в народному господарстві СРСР, затверджені постановою Радою Міністрів СРСР 16.09.1983 р.

Згідно з доктриною радянського фінансового права, найважливішим розрахунковим центром був Держбанк СРСР, що здійснював дві функції – організація розрахунків у національній економіці та їх здійснення. З урахуванням галузевих особливостей і з метою забезпечення єдиної державної політики в сфері розрахунків у національній економіці Держбанк встановлював правила здійснення розрахункових операцій, обов'язкових як для всіх підприємств і організацій, так і для інших кредитних установ. У радянський період саме підзаконні акти містили правові норми, що визначають принципи й порядок розрахунків, права й обов'язки суб'єктів розрахункових правовідносин. Вони зумовлювали зміст і форму взаємовідносин банку з конкретними клієнтами в процесі здійснення розрахунків. При цьому для таких взаємовідносин було характерне поєднання організаційних і контрольних елементів з майновими, оскільки вони були безпосередньо пов'язані з рухом грошових коштів через банки. При проведенні операцій за розрахунками в національній економіці банки контролювали дотримання підприємствами й організаціями розрахункової дисципліни, тобто правил здійснення розрахункових операцій, договірної дисципліни. Крім того, в окремих випадках банки, здійснюючи свої управлінські функції, були уповноважені змінювати погоджені сторонами умови розрахунків.

Безготівкові розрахунки здійснювалися шляхом перерахування банком суми з рахунку юридичної особи – боржника на рахунок юридичної особи – кредитора. Розрахунки з населенням здійснювалися юридичними особами на суму до п'яти тисяч рублів готівкою, а за бажанням громадян у безготівковому порядку. Розрахунки на суму понад п'ять тисяч рублів здійснювалися строго у безготівковому порядку. При цьому безготівкові розрахунки юридичної особи здійснювалися при дотри-

манні таких умов: розрахунки здійснювалися через банки, а в установлених випадках – через ощадні каси; платежі здійснювалися після відвантаження товарно-матеріальних цінностей, виконання робіт і надання послуг. Попередня оплата допускалася лише у випадках, прямо передбачених законодавством; платежі мали місце з відома (акцепту) платника або за його дорученням. Без згоди платника або його доручення списання коштів з рахунків було можливе лише у випадках, передбачених законодавством; платежі здійснювалися за наявності на рахунках платника власних коштів або в установленому порядку за рахунок кредитів банків. Платежі однієї юридичної особи за рахунок коштів іншої не допускалися; зарахування коштів на рахунок одержувача здійснювалося лише після списання цих сум з рахунку платника, за винятком тих випадків, коли розрахунки здійснювалися чеками з нелімітованих чекових книжок і за перевезення вантажів [3, с. 78]. Таким чином, усі безготівкові розрахунки здійснювалися через банк на основі розрахункових документів, які були письмово оформленими вимогами або дорученнями юридичних осіб на перерахування грошових коштів у безготівковому порядку за відпущені (відвантажені) товарно-матеріальні цінності, виконані роботи й надані послуги, а також за іншими платежами. Основними розрахунковими документами виступали платіжні вимоги, платіжні доручення й розрахункові чеки. Зміст і форма розрахункових документів давали змогу банку і сторонам розрахункових відносин контролювати законність розрахункових операцій, їх відповідність договору. У разі порушення правил про розрахункові документи банк не приймав їх до виконання. Дотриманню розрахункової дисципліни мало сприяти й те, що за розрахунковими документами, не сплаченими в строк, банк нараховував і стягував на користь одержувача коштів законну пеню за прострочення платежу. При цьому сума цієї пені відносилася на фонд матеріального заохочення підприємств-покупців.

Доктрина радянського фінансового права розрізняла шість основних форм безготівкових розрахунків: акцепт платіжних вимог, акредитиви й особливі рахунки, платіжні доручення (переклади), розрахунки чеками з лімітованих і нелімітованих книжок, а так само взаємозаліки (заліки взаємних вимог) і списання коштів з рахунків у безспірному порядку. Крім того, як і зараз, допускалася можливість встановлення й інших форм безготівкових розрахунків. Застосування тієї або іншої форми розрахунків визначалося угодою одержувача коштів (постачальника, підрядника та ін.) і платника (покупця, замовника та ін.), тобто форма розрахунків визначалася в договорі сторін, якщо конкретна форма розрахунків не встановлена законодавством, а також іншими обов'язковими для сторін правилами, наприклад особливими умовами поста-

чань. Міжміські розрахунки за товарно-матеріальні цінності, виконані роботи й надані послуги мали здійснюватися переважно в порядку акцепту платіжних вимог, а розрахунки в межах одного населеного пункту й міжміські розрахунки за прийняті за відповідними документами товарно-матеріальні цінності проводилися платіжними дорученнями, чеками з лімітованих і нелімітованих чекових книжок. Суть акцептної форми розрахунків полягала в тому, що постачальник, відвантаживши товар (надавши послуги або виконавши роботу), випишував платіжну вимогу і пред'являв її до оплати через установу банку, в якому є його розрахунковий рахунок.

Для здійснення платежу банком у платника мали бути вільні кошти на рахунок або право на отримання банківського кредиту. Платник мав право відмовитися від акцепту платіжної вимоги повністю або частково у випадках, передбачених банківськими інструкціями або особливими умовами постачання або договором. Але в будь-якому випадку про таку відмову від акцепту платник був зобов'язаний повідомити й банку, й постачальникові зі вказівкою мотивів відмови. За необґрунтовану відмову від акцепту платник ніс би матеріальну відповідальність перед постачальником за рішенням арбітражу (а у випадках, коли стороною розрахункових відносин виступав колгосп, тобто суб'єкт, майно якого знаходилося не в державній, а в суспільній власності за рішенням суду). Крім того, були визначені випадки, коли банки зобов'язані були списувати кошти з рахунку платника без його акцепту. Наприклад, без акцепту оплачувалися вимоги за газ, воду, електричну й теплову енергію, виписані на підставі показників вимірювальних приладів і діючих тарифів. Крім того, у безакцептному порядку стягувалися з постачальника штраф і надмірно сплачені суми в разі постачання неякісної продукції (товарів). При розрахунках акредитивами платник доручав обслуговуючій його установі банку зробити за рахунок своїх коштів або позики, що депонують в установі банку платника, оплату товарно-матеріальних цінностей і наданих послуг за місцем знаходження одержувача коштів на умовах, передбачених платником у заяві на виставляння акредитиву. Проте акредитивна форма розрахунків застосовувалася украй рідко, адже вона потенційно надає найбільшу гарантію своєчасної оплати продукції, що поставляється іногороднім постачальником, але не сприяє прискоренню оборотності обігових коштів платника, оскільки депонування коштів на ці цілі і їх фактичне використання, як правило, не співпадають у часі. Акредитивна форма розрахунків застосовувалася у випадках, коли: така форма розрахунків була встановлена для окремих галузей національної економіки постановами й розпорядженнями

уряду або особливими умовами постачання; була передбачена договором або угодою між постачальником і покупцем; постачальник за систематичні необґрунтовані відмови від акцепту платіжних вимог, за систематичну затримку платежів і ухилення від своєчасної оплати товарів платіжними дорученнями (не менше трьох вимог підряд або три рази в черговий період постачання) перевів покупця на строк до трьох місяців на цю форму розрахунків. Акредитив виставлявся за рахунок власних коштів покупця або за рахунок кредиту банку, що надається йому спеціально на цю мету, відкривався на термін не більше 15 днів (у виняткових випадках до 25 днів), і призначався для розрахунків тільки з одним постачальником і не переадресовувався.

Сума акредитиву до її виплати постачальникові залишалася в покупця. За своєю правовою природою близькими до акредитивної форми розрахунків були розрахунки за особливим рахунком, аналог яких у сучасному фінансовому праві відсутній. Особливий рахунок відкривається тільки за умов постійних розрахунків, при цьому розрахункові відносини в покупця могли бути як з одним, так і з декількома іногородніми постачальниками. При цьому розрахункові документи постачальників за відвантажені покупцеві товари або надані послуги для оплати з особливого рахунку мали акцептуватися представником (уповноваженим) покупця.

Крім того, в цей період часу, при рівномірних постійних постачаннях товарів і наданні послуг, включаючи послуги транспорту, покупці могли розраховуватися з постачальниками в порядку планових платежів, при яких розрахунки здійснювалися не за кожною окремою угодою (відвантаженням, відпуском товарів або наданням послуг), а шляхом періодичного перерахування коштів. При цьому банки здійснювали постійні й разові розрахунки шляхом заліку взаємних вимог юридичних осіб одній або різних галузей національної економіки. Заліки взаємних вимог, висунутих банком, здійснювалися незалежно від наявних до учасників заліку першочергових претензій кредиторів.

Поширенішою формою безготівкових розрахунків, що використовується і зараз, виступало платіжне доручення – доручення юридичної особи обслуговуючій його установі банку про перерахування (переказ) певної суми коштів зі свого рахунку на рахунок іншої юридичної особи, що знаходиться в тій же або іншій установі банку [7, с. 56]. Крім того, ще однією поширеною формою розрахунків виступали платежі з використанням розрахункових чеків. При цьому доктрина фінансового права розрізняла такі види розрахункових чеків: чеки, що не акцептуються і акцептуються банком, чеки з лімітованих і нелімітованих книжок [5, с. 155]. Розрахунковий чек висту-

пав розрахунковим документом, що містить письмове доручення власника рахунку (чекодавця) обслуговуючому його банку про перерахування певної суми грошей з його рахунку на рахунок одержувача коштів (чековласника). Неважко помітити, що нині природа й механізм обігу таких чеків не зазнали істотних змін. Розрахунковий чек вручається покупцем-чекодавцем чековласникові для пред'явлення його до установи банку, що веде рахунок чековласника, для оплати. При недотриманні встановлених банком умов для їх оплати чеки повертаються чековласникові.

Іншою поширеною у цей період часу формою безготівкових розрахунків слід визнати списання коштів з рахунків у безумовному порядку, яке застосовувалося незалежно від наявності правових конфліктів між кредитором й боржником. Розрізнялися два основні види списання коштів з рахунків юридичних осіб без їх згоди: за розпорядженнями стягувачів і за виконавчими і прирівняними до них документами. Радянське законодавство надавало деяким органам влади право давати безпосередньо Держбанку розпорядження про списання коштів з рахунків підприємств і організацій без попереднього звернення до суду, арбітражу або інших органів, що санкціонують списання коштів, а також незалежно від згоди боржника. Крім того, були визначені як органи, що користуються цим правом, так і випадки, коли воно може бути реалізоване. Наприклад, правом на безперечне списання коштів з рахунків користувалися фінансові органи при стягненні платежів до бюджету, міністерств, відомств і інших органів державного управління – при перерозподілі обігових коштів і прибутків підприємств. Профспілкові організації мали право безперечного стягнення недоїмок, внесків і пені за державним соціальним страхуванням, а також коштів у відшкодування виплаченої фінансової допомоги з тимчасової втрати працездатності, що настала в результаті порушення адміністрацією підприємства, організації або установи правил охорони праці й техніки безпеки [9, с. 415].

При цьому необхідно відмітити, що таке списання грошових коштів набувало характеру стягнення тільки в тому випадку, якщо було пов'язано з невиконанням боржником своїх обов'язків, що тягнуло необхідність застосування примусу. У сучасних умовах таке списання завжди носить деліктний характер і тому, на нашу думку, не може розглядатися в якості однієї з форм безготівкових розрахунків.

Висновки. Узагальнюючи проведений аналіз безготівкових форм розрахунків, відмітимо, що з економічної точки зору під розрахунками слід розуміти обмін інформацією між платниками й одержувачами грошових коштів, а також фінансовими посе-

редниками (банками) про порядок і способи погашення зобов'язань. У свою чергу, нині під платежем слід розуміти безвідкличну й безумовну передачу грошових коштів платником одержувачеві, що завершує процес розрахунків. Остаточний платіж полягає в передачі грошових коштів, тобто загальновизнаного в цьому суспільстві виду фінансових активів, що приймаються всіма учасниками обороту на сплату за товари (роботи, послуги) і в погашення боргів.

Список використаної літератури

1. Абрамова М.А. Финансы, денежное обращение и кредит / М.А. Абрамова, Л.С. Александрова. – М., 1996. – 310 с.
2. Алісов Є.О. Теоретичні проблеми правового регулювання грошового обігу в Україні / Є.О. Алісов. – Х. : Фоліо, 2004. – 288 с.
3. Коган Л.М. Значение и сущность расчетов в народном хозяйстве / Л.М. Коган // Актуальные проблемы административного и финансового права. – Свердловск, 1983. – 420 с.
4. Коган Л.М. Расчетные правоотношения в советском финансовом праве. Социально-философский аспект / Л.М. Коган // Социально-философские и методологические основы советского права. – М., 1988. – 189 с.
5. Коган Л.М. Расчеты чеками в народном хозяйстве СССР / Л.М. Коган // Эко. – 1989. – № 2. – С. 154–157.
6. Новоселова Л.А. Денежные расчеты в предпринимательской деятельности / Л.А. Новоселова. – М. : ЮрИнфоР, 1996. – 180 с.
7. Особенности ведения бухгалтерского учета при расчетах платежными поручениями. Инструктивные материалы. – М. : Госбанк СССР, 1987. – 350 с.
8. Поляков В.П. Основы денежного и кредита / В.П. Поляков, Л.А. Московкина. – М. : Инфра, 1996. – 280 с.
9. Советское финансовое право : учебник / [под ред. Л.К. Вороновой, Н.И. Химичевой]. – М. : Юридическая литература, 1987. – 560 с.
10. Финансы, деньги, кредит / [под ред. О.В. Соколовой]. – М., 2000. – С. 17.
11. Буянов В.П. Анализ нормативного обеспечения банковских расчетов / В.П. Буянов, Д.Г. Алексеева. – М. : Экзамен, 2002. – 120 с.

Стаття надійшла до редакції 11.11.2013.

Елеазаров А.П. Эволюция финансово-правового регулирования безналичных расчетов

В статье исследован финансово-правовой институт денежного оборота, доказано, что этот институт объективно нельзя отделить от отрасли финансового права, осуществлено сравнительное исследование особенностей генезиса финансово-правового регулирования безналичных расчетов, рассмотрены в советском финансовом праве расчетные правоотношения как элемент денежной системы страны, исследованы безналичные расчетные отношения согласно доктрине советского финансового права.

Ключевые слова: денежный оборот, перевод, деньги, финансовая деятельность, платежная система, безналичные расчеты, банкноты, монеты.

Yelezarov A. Evolution of financially-legal regulation of non-cash settlements

The author considers in the article the financially-legal institute of turnover, proves that this institute objectively can not be dissociated from the field of financial law, for the exposure of essence of modern calculation relations that come true in a cashless form, also suggests to appeal to comparative research of features of genesis of the financially-legal regulation of non-cash settlements, examines calculation legal relationships as element of the state money system in a soviet financial law, makes cashless calculation relations according to the doctrine of soviet financial law. The non-cash settlements came true in a soviet period by enumeration of sum a bank from the account of legal entity – debtor on the account of legal entity – creditor. Calculations with a population came true by legal entities to the amount of to five thousands roubles cashes, and at will of citizens in the cashless order. The doctrine of soviet financial law has been distinguished six basic forms of non-cash settlements: acceptance of collection orders, letters of credit and special accounts, payments (translations), calculations by cotter pins from the limited and unlimited books, and similarly tests of mutual requirements and writing of money from accounts in the indisputable order. Application of that or other form of calculations has been determined by the agreement of recipient of money (supplier, contractor and т. д.) and payer (customer, customer and other), the form of calculations has been determined in the agreement of parties, if the concrete form of calculations is not set by a legislation, and also other obligatory for parties rules. It is set that as the most widespread form of non-cash settlements, that is used and now, payment – commission of legal entity to attendant him establishment of bank came forward about enumeration (translation) of certain amount of moneys from the account on the account of other legal entity that is in the same or other establishment of bank. Under calculations it has been suggested to understand an exchange information between payers and recipients of monetary resources, and also by financial mediators (by banks) about an order and methods of redemption of obligations.

Key words: turnover, translation, money, financial activity, payment system, non-cash settlements, paper currencies, chinks.